

ÉLŐ NYELV

Van-e Budapesten zárt *ɛ*?*

Amikor a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú 2. változatának (BUSZI-2) egyik vizsgálati kérdését megfogalmaztuk („Van-e Budapesten zárt *ɛ*? Ha igen, mi a disztribúciója?“, lásd KONTRA 1987; VÁRADI 2003: 347), csak arra gondoltunk, hogy a szociolingvisztikai interjúkban egy gyors teszttel diagnosztizálnunk kellene az *ɛ*-zőket és a nem *ɛ*-zőket, abból a célból, hogy az irányított beszélgetések nyelvi moduljaiban részletesebben rákérdezhessünk az *ɛ*-zők nyelvi hátterére. E célból az „Azonos vagy különböző?“ fejhallgatós tesztben, amelyben egy-egy szópár tagjairól az adatközlőknek meg kellett mondaniuk, hogy azonos jelentésűek-e vagy sem, szerepeltettük ezt a két szópárt is:

2000 ¹	<i>hëgyës – hëgyes</i>
2040	<i>értëm – értëm</i>

Sajnos az *értëm – értëm* szópár második magánhangzója a tesztszalagon gyakorlatilag azonos minőségűek (az F1-beli különbség köztük csupán 28 Hz), ezért ezt az adatot nem értékelhetjük.

A különféle produktív tesztekben (minimális párok, szólisták, olvasási szövegek, szóelicitáció) is elhelyeztünk néhány zárt és nyílt *e*-t tartalmazó szót, de ezek szerepeltetése az interjúkban elég esetleges, így produkciós adataink sem elegendőek ahhoz, hogy az adatközlők zárt és nyílt *e*-zéséről részletesebb tanulmányt készíthessünk. Ilyet egyébként Budapest vonatkozásában még senki sem készített, ami valószínűleg nem is véletlen. Megemlítjük azonban az

* Ez a tanulmány a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú BUSZI-2 adatbázisának felhasználásával készült. Az adatbázist az MTA Nyelvtudományi Intézete Élőnyelvi osztályának nyelvészei hozták létre 1987 és 2007 között, OTKA (legutóbb K 60403) és AKP támogatással, a kutatásvezető KONTRA MIKLÓS volt. A tanulmány korábbi változatát bemutattuk 2008. december 9-én a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú, I. Szimpózium című konferencián.

¹ Ezek a számok a BUSZI-2 adatait egyértelműen azonosító itemszámok, lásd BLÁGA és HATTYÁR 2006.

ÉrtSz. kapcsán ELEKFI LÁSZLÓT (1966: 237–43), továbbá G. VARGA GYÖRGYIT (1968: 19–33), aki az *e* – *ë* hangviszonyra vonatkozó vizsgálatainak összefoglalásában ezt írta: „a budapesti köznyelvben az etimologikus zárt *ë*-k helyén a nyílt *e*-k vannak túlsúlyban, az *ë* fonémaérték nélküli variánsként elenyésző számban ugyan, de képviselteti magát a budapestiek kiejtésében, egyetlen adatközlő² beszédében sem jelentkezett szabályosan és következetesen.” (i.m. 32)

Ebben a dolgozatban a következő vizsgálati kérdésekre próbálunk meg válaszolni:

1. Vannak-e olyan BUSZI-2 (továbbá BUSZI-3 és BUSZI-4) adatközlők³, akiket percepciójuk alapján „zárt és nyílt *e*-t ismerőknek” lehet nevezni? Vagyis: vannak-e olyanok, akik az „Azonos vagy különböző?” tesztben „különböző”-nek jelölték a válaszlapon a *hëgyës* és a *hëgyes* jelentését?
2. Mik az eltérések a bevándorlók és a budapestiek között nem, életkor és foglalkozás tekintetében?
3. Milyen hatása van a független változóknak az „Azonos vagy különböző?” teszt eredményeire a *hëgyës* – *hëgyes* szópár esetében?
4. Mennyiben magyarázza meg a nyelvi háttér az eltéréseket a bevándorlóknál?
5. Mennyiben magyarázza meg a nyelvi háttér az eltéréseket a budapestiekénél?
6. Vannak-e olyan BUSZI-2 adatközlők, akiket produkciójuk alapján „zárt és nyílt *e*-t ismerőknek” lehet nevezni?
7. Mit lehet mondani a BUSZI-2 alapján percepció és produkció viszonyáról?

1. Percepció adatok a BUSZI-2-ben, valamint a BUSZI-3-ban és BUSZI-4-ben. – Az „Azonos vagy különböző?” fejhallgató tesztet Wachá Imre mondta magnetofonszalagra, az instrukció 3 perc 13 másodpercig tart, s így szól:

Azonos jelentésű szavak-e, vagy sem? Szópárokat fog hallani. Állapítsa meg, hogy egy-egy párban azonos-e a jelentése a szavaknak, vagy sem. Ha a két szó ugyanazt jelenti, például *alma* – *alma*, karikázza be az A betűt. Ha a két szó jelentése különbözik, például *alma* – *körte*, a K betűt kell bekarikáznia. Íme két próbafeladat. Kérem, jelölje válaszait a válaszlapon, a megfelelő betű bekarikázásával. Első próbafeladat: *hat* – *hét*. (szünet) A két szó jelentése különbözik. Tehát a helyes válasz K, különböző. Második próbafeladat: *eper* – *eper*. (szünet) A két szó jelentése azonos. Tehát a helyes válasz A, azonos. Amint látható a példákából, azt kell Önnek eldöntenie, hogy a két szónak a jelentése azonos-e. Néha a szavaknak a jelentése azonos, de a kiejtése különböző. Például [kosut] – [kosút]. Itt a helyes válasz A, azonos, mert [kosut] is, [kosút] is ugyanazt jelenti. Íme még három próbafeladat. A harmadik próbafeladat: Azonos-e a jelentése ennek a két szónak? *felmegy* – *fölmegy*. (szünet) A helyes válasz A, azonos, mert mindkét szó ugyanazt jelenti. A negyedik próbafeladat: *ráz* – *réz*. (szünet) A helyes válasz K, különböző, mert *ráz* és *réz* nem ugyanazt jelentik. Ötödik próbafeladat: *papír* – *papír*. (szünet) A helyes válasz A, azonos, mert *papír* ugyanazt jelenti, mint *papír*, noha a kiejtése a két szónak kissé különbözik. (szünet) Kezddhetjük?

² G. VARGA 100 adatközlőt vizsgált meg, akik kétségtelenül magyar anyanyelvűek és budapesti születésűek voltak, huzamosabb ideig nem tartózkodtak sem nyelvjárási, sem idegen nyelvi környezetben, s akik között „magyar szakos tanár vagy magyar szakos egyetemi hallgató természetesen” nem volt (1968: 13–4).

³ A BUSZI 2., 3. és 4. változatához vö. VÁRADY 2003. A BUSZI-2 kvótamintás, a BUSZI-3 és -4 rétegzett reprezentatív mintás vizsgálat.

A tesztben 21 szópárt használtunk, az 5. párban a *hëgyës* második magánhangzójának F1-e 462 Hz, F2-je 2175 Hz, a *hëgyes* második magánhangzójának F1-e 574 Hz, F2-je 2085 Hz volt. A BUSZI-2 50 adatközlője közül a *hëgyës* – *hëgyes* szópárt 14-en ítélték különböző jelentésűnek.

Amikor egy adatközlő valamelyik minket érdeklő szópárt „különböző”-nek jelölte, a terepmunkásnak rá kellett kérdeznie a jelentéskülönbségre. Így próbáltunk meggyőződni arról, hogy az adatközlők tényleg tudják-e a különbséget például *hëgyës* ’szűrös’ és *hëgyes* ’hegyvidékes’ között, és hogy úgy tudják-e, ahogy a két *e*-t használó nyelvjárási beszélők tudják. Néhány tipikus válasz: „az egyik hegyes-dombos, a másik lehet hegyes ceruza”, „hát mert lehet hegyes vidék és hegyes ceruza”, „értem, tehát világos, a másik meg valaki tesz valamit értem”.

Percepció adatainkat azonban nem tekinthetjük teljesen megbízhatóknak, mert (1) terepmunkásaink nem minden esetben kérdeztek rá a jelentéskülönbségre⁴, és (2) utóbb rá kellett jönnünk, hogy ha valaki egyetlen *e*-t tartalmazó változatot beszél és azonosnak hallja a hangszalagon lejátszott szópair akusztikailag különböző *e* hangjait, akkor is bejelölheti a „különböző” választ, hisz egyetlen *e*-s beszélőként is eszébe juthat, hogy a ceruza is lehet hegyes, és a vidék is, mely esetben a helyes válasz szerinte: különböző.

Az 1988–89-ben készített BUSZI-3 és BUSZI-4 interjúink (N = 200) lehetőséget nyújtanak arra, hogy ellenőrizzük az 1987-es BUSZI-2 eredményeket. Az 1. táblázat megmutatja, hogy szinte teljesen azonos arányban válaszoltak így vagy úgy a kvótamintás és a reprezentatív mintás vizsgálat résztvevői.

1. táblázat

„Azonos vagy különböző?” a BUSZI-2-ben és a BUSZI-3/4-ben

	BUSZI-2 (N = 50)				BUSZI-3/4 (N = 200)				
	azonos		különböző		azonos		különböző		egyéb ⁵
hëgyës – hëgyes	36	72%	14	28%	142	71%	50	25%	8 = 4%

Az 1. vizsgálati kérdésre, vagyis hogy vannak-e olyan BUSZI-2 (továbbá BUSZI-3 és BUSZI-4) adatközlők, akiket percepciójuk alapján „zárt és nyílt *e*-t ismerőknek” lehet nevezni, igenlő választ adhatunk.

2. A független változók. – A BUSZI-2 adatközlői (nem), (életkor), (foglalkozás) és (bevándorlás) alapján a következő eloszlásokat mutatják:

2. táblázat

Nem	
férfiak	29
nők	21

⁴ A *hëgyës* – *hëgyes* esetében 8 adatközlő tudta jól (magyarázta el jól) a jelentésbeli különbséget.

⁵ Az „egyéb” válaszok közé a hiányzó vagy más okból értelmezhetetlen válaszok tartoznak.

3. táblázat

Életkor	
15–17 évesek	11
18–23 évesek	15
24–50 évesek	10
50+ évesek	12
ismeretlen életkorúak ⁶	2

4. táblázat

Foglalkozás	
tanár	10
egyetemista	10
bolti eladó	10
gyári munkás	10
szakmunkástanuló	10

5. táblázat

Bevándorlás	
Budapesten szocializálódott	29
7–14 évesen került Budapestre	3
14+ évesen került Budapestre	14
Budapesten született/szocializálódott, de sokat volt vidéken 14 éves kora előtt	4
	21

A (nem) változó az egyes kvótákon belül számottevő eltéréseket mutat: a tanárok közül 8-an nők, a gyári munkások közül 8-an férfiak, a szakmunkástanulók mind férfiak. Az egyetemisták között 5-en nők, a bolti eladók között 6-an.

A (bevándorlás)nak mint független változónak a bevonását vizsgálatunkba magyar és nemzetközi vizsgálatok is jól indokolják. ELEKFI (1966: 238) szerint „Igen sok szavunk van [...] melyeket a [zárt *ĕ*-t megkülönböztető] nyelvjárásból kiszakadt egyének egy része az irodalmi és a fővárosi köznyelv hatására nyílt *e*-vel ejt.” G. VARGA (1968: 19–20) idézi BÁRCZIT (1943), aki szerint Budapesten „zárt *ĕ*-t csak a vidékről beköltözött emberek első és legfőljebb második nemzedéke ejt.” A bevándorlók életkorának azonban fontos szerepe van az új nyelvjárás és kiejtés elsajátításban s így a régi felcserélésében is. A nemzetközi szociolingvisztikai szakirodalom tanulságait összefoglaló CHAMBERS (2003: 179) megállapítja, hogy 7 éves vagy fiatalabb korban szinte mindenki tökéletesen meg tud tanulni egy új nyelvjárást, 7 és 14 éves kor között megjósolhatatlan, hogy valaki meg tudja-e tökéletesen tanulni az új nyelvjárást vagy kiejtést, és 14 éves kor után ez már nem lehetséges. Ezt az életkori periodizációt alkalmaztuk a (bevándorlás) változónkban.

A khi-négyzet-próba szerint a (bevándorlás) és a (nem) között nincs szignifikáns összefüggés ($N = 50$, khi-négyzet [$f = 1$] = 1, 602, $p = n. sz.$). Ez a próba az (életkor) és a

⁶ Két bolti eladó (egyik nő, másik férfi) pontos életkorát nem tudjuk.

(foglalkozás) esetében nem használható, mert a várt gyakoriság több cellában 5-nél kisebb. A (foglalkozás) a következő megoszlást mutatja:

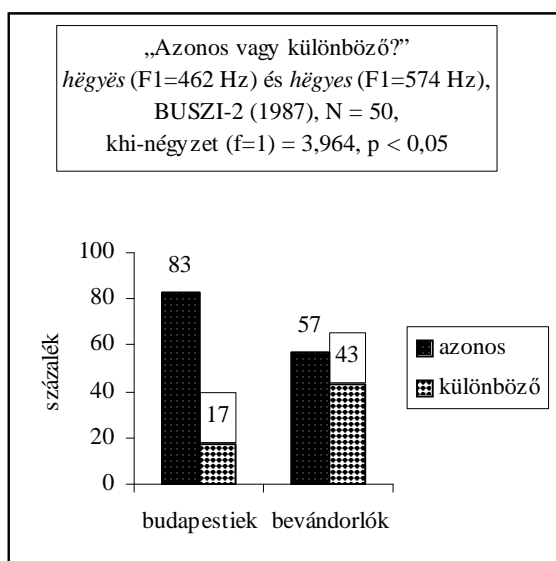
6. táblázat

	Tanár	Egyetemista	Bolti eladó	Gyári munkás	Szaktanárostanuló
budapestiek	5	4	7	3	10
bevándorlók	5	6	3	7	0

3. Milyen hatása van a független változóknak az „Azonos vagy különböző?” teszt eredményeire a *hëgyës – hëgyes* esetében? – Az életkornak nincs hatása a szavak azonos vagy különböző jelentésének ítéltetésére ($N = 48$, khi-négyzet [$f = 3$] = 0,808, $p = n. sz.$). A nemnek szignifikáns hatása van: 21-ből 10 nő (47,6%) ítélte a szavakat különböző jelentésűnek, de 29-ből csak 4 férfi (13,8%), khi-négyzet ($f = 1$) = 6,913, $p < 0,01$. A nem hatásának okát egyelőre nem tudjuk.⁷ A (bevánd) változó a várt szignifikáns hatást mutatja, lásd az 1. ábrát.

1. ábra

A bevándorlás (bevánd) hatása a *hëgyës* és a *hëgyes* jelentésbeli különbségének megítélésére, BUSZI-2

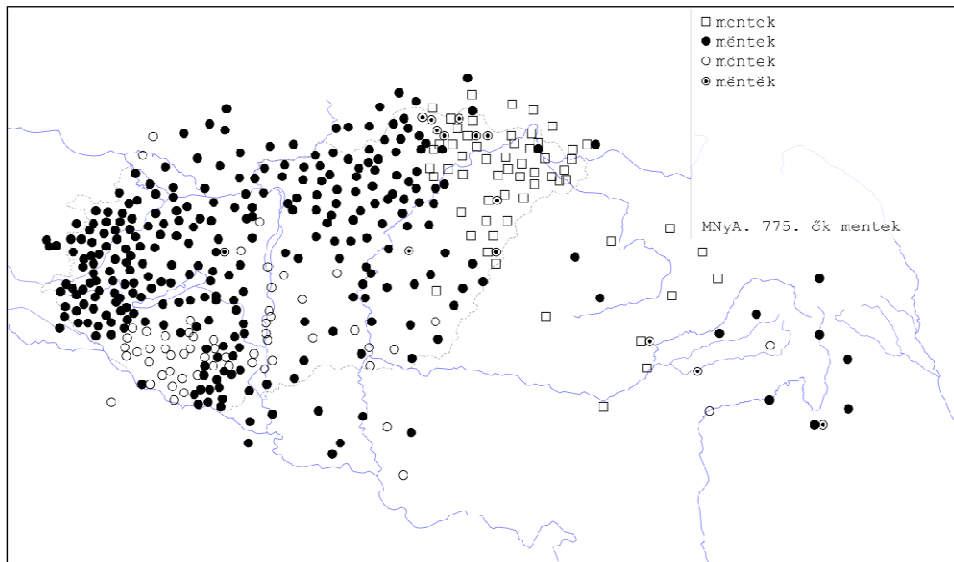

Vagyis kimondhatjuk, hogy a BUSZI-2 adatközlői esetében a fővárosba bevándorlók a budapestieknél jelentősen nagyobb arányban ítélték a *hëgyës – hëgyes* szavakat különböző jelentésűnek. Ezt a perceptív különbséget bizonyos fókig tekinthetjük a bevándorlók nyelvjárási kompetenciája továbbélésének is.

⁷Érdemes azonban emlékeznünk arra, hogy a 29 férfi között 10 szaktanárostanuló van, mind-egyikük 15–17 éves, és egyikük sem bevándorló. A 21 nő között 8 tanár van.

4. Mennyiben magyarázza meg a nyelvi háttér az eltéréseket a bevándorlóknál? – Természetes, hogy nem minden bevándorlótól várjuk, hogy felismerje és/vagy használja a nyílt *e* és zárt *ë* különbségét, csak azoktól várjuk ezt, akik *ë*-zö nyelvjárási területéről költöztek Budapestre. Az 1. térkép ezt illusztrálja. Nagyjából tehát az üres négyzettel (□) jelölt területekről bevándoroltaktól nem várjuk, a teli karikával (●) jelöltekről bevándoroltaktól várjuk.

1. térkép
A MNyA. 775. térképe

A bevándorlók megoszlását a *hëgyës – hëgyes* szavak jelentésének megítélése szerint a 7. táblázat mutatja.

7. táblázat

Budapestiek és bevándorlók a *hëgyës – hëgyes* szavak jelentésének megítélése szerint

	Bevándorlás				Összesen
	Budapesten szocializálódott	7–14 évesen került Budapestre	> 14 évesen került Budapestre	Budapesten szocializálódott, de sokat volt vidéken	
azonos	24 82,8%	1 33,3%	8 57,1%	3 75%	36 72%
különböző	5 17,2%	2 66,7%	6 42,9%	1 25%	14 28%
Összesen	29 100%	3 100%	14 100%	4 100%	50

Látható, hogy a 14 „különböző jelentésűek” választ adó közül 8-an bevándorlók, egy adatközlő pedig 14 éves kora előtt sok időt töltött vidéken. Vizsgáljuk meg, hogy a 17 bevándorló és a 4 Budapesten született, de fiatalon sok időt vidéken töltő adatközlő „azonos”, illetve „különböző” válaszait mennyire magyarázza meg az illetők nyelvi háttere vagy életrajza!

A 7–14 éves korukban Budapestre kerültek egyike 14 éves koráig a nyírségi Kislétán élt, vagyis nem *ë-ző* vidéken. A másik ilyen adatközlőnk 9 éves koráig a Mátravidéki Erőmű környékén és a Csongrád megyei Pusztamérgesen élt, azután került a fővárosba, nála tehát valamennyire feltehető az *ë-ző* nyelvjárási ismereteket.

A 14 éves koruk után Budapestre költöző 6 „különböző” választ adó adatközlő egyike Székesfehérváron járt gimnáziumba, egy másik adatközlő 18 éves koráig egri volt, a harmadik 18 éves koráig Mosonmagyaróváron és Győrben élt, a negyedik körmendi és Szombat helyen járt gimnáziumba, az ötödik 26 éves koráig Orosházán élt, és a hatodik 19 éves koráig Komárom megyében élt. Az ő esetükben a nyelvi életrajz jól magyarázza a *hëgyës – hëgyes* jelentésbeli különbségének felismerését.

A „különböző” választ adók között még van egy adatközlőnk, aki Budapesten született, de 2 évet töltött Keszthelyen, 8-at Debrecenben és 5-öt Pécsen. Apja a vajdasági Nagykikindáról származott, anyja budapesti volt. Az *ë-ző* nyelvjárási ismereteket tehát az ő esetében is feltételezhetjük.

A 7. táblázat felső sorában a jobb oldali 3 cellában található 12 adatközlő nyelvi háttere elég jól megmagyarázza, hogy – annak ellenére, hogy bevándorlók – miért ítélték „azonos”-nak a két szó jelentését.

Balról jobbra haladva az első cella 1 adatközlője Csegöldön (Szatmár megye) született, de általános iskolába már Budapesten járt, vagyis sosem élt *ë-ző* vidéken.

A második cella 8 adatközlőjének nyelvi életrajza a következőt mutatja: 1. gyerekkorát Szilvásváradon, Miskolcon és Sárospatakon töltötte, egyetemista Debrecenben volt; 2. Miskolcon született s ott végezte a tanítóképzőt is, azóta Budapesten él; 3. Törökszentmiklósról került Budapestre egyetemista korában; 4. salgótarjáni egyetemista Budapesten; 5. Budapestre ingázó pilisvörösvári ember; 6. Sárrétudvariból (Hajdú–Bihar megye) 20 éves korában költözött a fővárosba; 7. a mai Tiszavasváriban született, nem sokkal 14 éves kora után került onnan Budapestre; 8. Ecségfalván született, Gyomán járt középiskolába. E 8 adatközlő közül 7 nyelvi életrajza teljesen megfelel várakozásainknak, csupán a Salgótarjában felnőtt egyetemista tér el tőlük.

A jobb felső cellában található 3 adatközlő közül az első Budapesten született, de apja szülővárosában, Nagykőrösön érettségizett. A második adatközlő szintén a fővárosban született, de apja gömöri, palócosan beszél, s ő maga is sokat járt a Felvidéken, ahol „ráragadt ez-az”. Végül a harmadik adatközlő Budapesten született, Monoron járt általános iskolába és gimnáziumba, aztán került vissza a fővárosba. Ezek a nyelvi életrajzok is jól magyarázzák az „azonos” válaszokat.

5. Mennyiben magyarázza meg a nyelvi háttér az eltéréseket a budapestieknél? – A budapesti születésű és itt felnőtt adatközlőkről, ha „különböző” jelentésűnek ítélték a *hëgyës – hëgyes* szavakat, feltételezhetjük esetleg, hogy valami családi vagy egyéb, a nyelvi szocializációt befolyásoló körülmény következtében ítélték különböző jelentésűnek a szavakat, de azt is feltételezhetjük, hogy ők esetleg nem is hallottak semmilyen különbséget az akusztikailag különböző szavak között, de a [hëgyes] hangsor két lehetséges, eltérő jelentését felismerték, s e szerint ítélték.

A 7213-as egyetemista adatközlőnk az első esetre példa, amint ezt egy interjúrészlet megmutatja. Az átiratban a t: a terepmunkást, az a: az adatközlőt jelölő beszélőazonosítók. A csillagok közötti szövegrészek átfedő beszédet jelölnek, ■ = szünet, <:> = az előző magánhangzó nyúlása, <l> = l-kiesés, <t> = t-kiesés.

- t: Na, ■ hát most mégiscsak meg kellett állnunk, mer<t> ■ azér<t> meg ke<:><l><l>ett cserélnem a ■ tekerceket. ■ Tehát mi is vo<:><l>t ott, mit is mondott, hogy ■ aaa ■ kilencesné<l>, tehát, hogy aaaz „e”-ket ne tudja meg*Z*.
- a: *Nem* itt assziszem aaa ö ■ hármasnál volt a „hegyes” ■ kétféleképpen,
- t: Igen?
- a: Csak én azt nem tudtam megkülönböztetni, hogy valószínűleg az két do<:><l>got jelent, az egyik amikor ilyen „hegyes vidék”, a másik meg valami „hegyes” gondo*lom*,
- t: *Igen*.
- a: de így ■ elsőre nem tudtam meg*különböztetni*.
- t: *Igen, értem*, nem baj.
- a: Jó. ■ És a ö nem is tudom, szövegben is valószínűleg nem különbözik nálam a kettő csak olyankor, hogyha esetleg indulatos vagyok vagy mérges, akkor esetleg (nagyon) akkor így „á”-zni szoktam egy kicsit.
- t: [nevet] Ez ö ö ö talán * ■ a szüleinek, vagy*...
- a: *Assziszem, hogy ■ aaaz* anyukám ■ veszprémi, és ott
- t: Vesz*prémi*?
- a: *Meg nagy*mamám
- t: A*ha*.
- a: *za*lai, meg veszprémi és assziszem, hogy ott arrafelé
- t: Igen.
- a: legalábbis úgy emlékszem, hogy

Az is előfordul azonban, hogy egy budapesti ember „azonos jelentésűnek” ítéli a két szót, de valójában hallja is és tudja is a különbséget. Például a 7511-es szakmunkástanuló adatközlőnk „azonos” jelentésűnek ítélte a szavakat, de a terepmunkás (KASSAI ILONA) feljegyzései szerint „meg tudja különböztetni, sőt ejteni is képes a két e-t, de nem tudja, honnan tudja a megkülönböztetést.” KASSAI szerint ez a tudás a zalai nagyszülőknél töltött számos nyaralás következménye.

A második esetre azonban több példát találunk, vagyis arra, amikor valaki nem tudja a nyelvjárási e – ő különbséget percipiálni és/vagy produkálni, de a hangszalagról hallott szavak két lehetséges jelentését felismeri. Például a 7105-ös jelű tanár ezt mondta:

- t: Igen.
- a: *És itt volt még valami*
- t: *De látom, ön az ötöst is* megkérdőjelezte.
- a: Igen. *Melyik volt az?*
- t: *Az ötös volt* a hegyes-hegyes [második nyíltabb e].
- a: Igen, mer<t> az egyik lehet, hogy he = hegyes-dombos.
- t: Igen.
- a: A másik pedig lehet a ceruza he*gyes*.
- t: *Igen*. ■ De ön azér<t> *azonost jelölt*.
- a: *És azért különbség van*. ■ Igen, mert nemmm hallottam tisztán a kiejtést.

Ez az interjúrészet azt is bemutatja, hogy valaki a teszt megoldásakor nem feltétlenül ad olyan választ, amelyet egy későbbi reflexió után adna.

Konklúzió: a budapestiek esetében a percepció „különböző” válaszokat a beszélők nyelvi háttere jóval kevésbé magyarázza, mint a bevándorlóknál.

6. Vannak-e olyan BUSZI-2 adatközlők, akiket produkciójuk alapján „zárt és nyílt *e*-t ismerőknek” lehet nevezni? – Mielőtt a produkcióbeli adatokra rátérünk, vessünk egy pillantást arra, hogy milyenek a tipikus nyílt *e* – zárt *é* különbségek magyar nyelvjárási felvételekben.

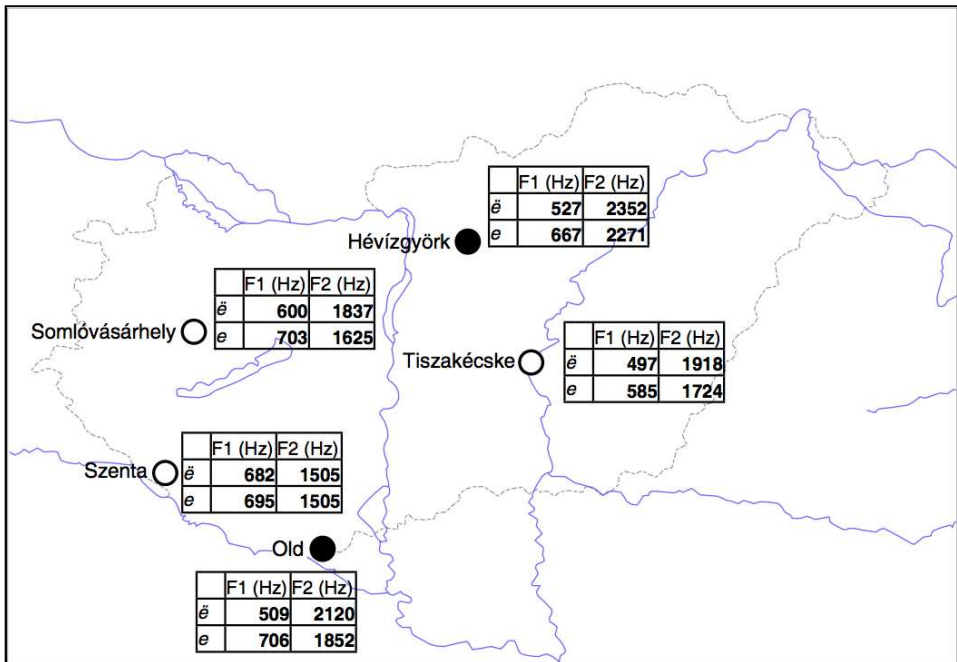
A 2. térkép öt kutatóponton a *lehet* szó első és második magánhangzója F1 és F2 értékeinek átlagait mutatja a MNyA. ellenőrző gyűjtésének a Magyar nyelvjárási hangoskönyvekben (MNyHk.) közreadott szövegfelvételei alapján. Azoknál, akik ejtésben különbséget tesznek a *lehet* első és második magánhangzója között, ez a különbség az F1 és F2 értékekben egyértelműen látható. A szentai adatközlő esetében, aki a *lehet* mindkét *e*-jét eléggé nyíltan ejtette, a formánsértékek a két magánhangzónál szinte azonosak.

2. térkép

A *lehet* szó két magánhangzója F1 és F2 értékeinek átlagai a MNyA. öt kutatópontján (MNyA. és MNyHk.).

Az adatközlők 63–68 évesek, kivéve a szentait, aki 30 éves.

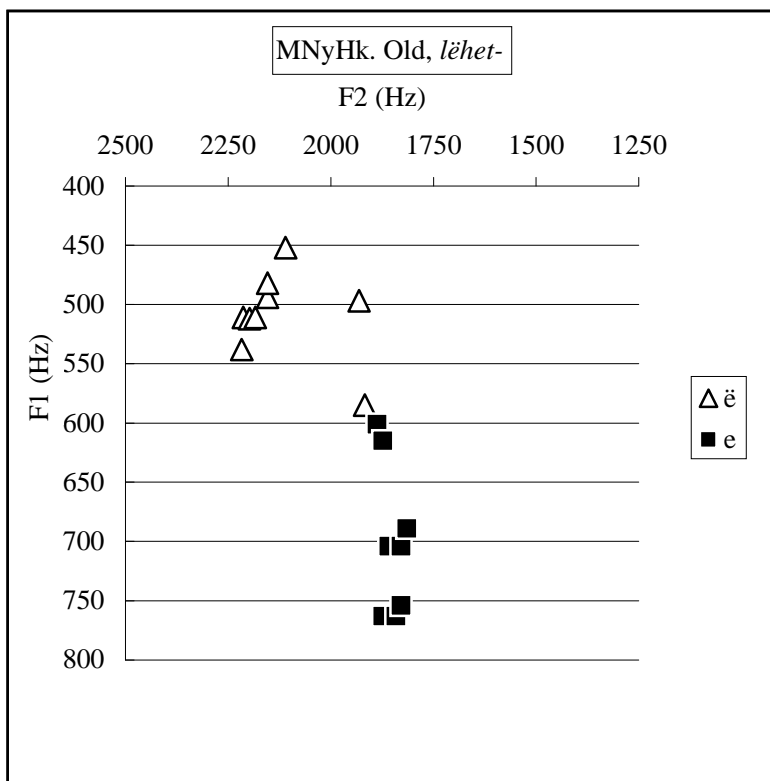
A férfiakat üres karika, a nőket teli karika jelöli.

A BUSZI adatközlőinek hanganyagában akusztikai fonetikai elemzéssel, az első és a második formáns értékének meghatározásával vizsgáltuk az adatközlők beszédprodukciónjában a zárt és a nyílt *e* helyén ejtett magánhangzókat. Ahhoz, hogy el tudjuk dönteni, jellemzően milyen értékekkel, különbségekkel számoljunk, előzőleg méréseket végeztünk a MNyA. ellenőrző gyűjtésének a Magyar nyelvjárási hangskönyv sorozatban közreadott szövegeiben. Támpontnak a BUSZI egyik tesztszavát, a *lehet*-et választottuk, feltételeztük, hogy ez a szó viszonylag gyakran előfordul spontán beszédben, és így a hangskönyv anyagában is könnyen találunk rá példákat. A 2. ábra a 2. térképen látható oldi adatközlő F1 és F2 értékeit szemlélteti a *lehet* szó első és második magánhangzója esetében. A füllel is jól hallható különbség a két magánhangzó minőségében világosan látszik a mérésekből készített ábrán: a zárt *ë*-t a nyíltabbtól alacsonyabb F1 és magasabb F2 értékek különböztetik meg. Ennek megfelelően az ábrán a bal felső sarokhoz közelebb helyezkednek el a zárt *ë*-k, és a jobb alsó sarokhoz közelebb a nyílt *e* hangok.

2. ábra

A *lehet* szó 9 tokenjének magánhangzói egy oldi (Baranya megye) 64 éves nő ejtésében

A 2. térképen látható, hogy az F1-beli különbségek – a szentai adatok kivételével – 100 Herz körüli vagy azt meghaladó mértékűek, ezért a továbbiakban mi is ilyen F1 különb-

ségekkel fogunk számolni. GÓSY (1983: 56) egy varsági (Udvarhely megye) férfi 4 perces felvételét elemezve úgy találta, hogy a nyílt [ɛ] „akusztikai szerkezetében az első formáns 700–850 Hz-en, az F2 1600–2000 Hz-en van. [...] A zárt [e] F1-ének értéke: 350–450 Hz, az F2-é: 2000–2200 Hz”.

Arra a kérdésre, hogy vannak-e olyan BUSZI-2 adatközlők, akiket produkciójuk alapján „zárt és nyílt *e*-t ismerőknek” nevezhetünk, a rövid válasz: vannak. A különféle produktív tesztdatok közül a Praat szoftverrel akusztikailag elemeztük az 5850 és 5920 itemszámú szóelicitációból nyert szavak magánhangzóit. A feladat a következő volt: a terepmunkás felolvasott egy mondatot, melyből hiányzott egy szó, s az adatközlő kimondta a hiányzó szót.

5850 Az olyan vidéket, ahol sok a hegy, ... vidéknek hívják.

(Várt válasz: *hëgyes*)

5920 Adj egy kést, amelyiknek nem tompa a vége, hanem...

(Várt válasz: *hëgyës*)

A *hëgyes* – *hëgyës* szópárt különböző jelentésűnek ítéelő 14 adatközlőnk között ketten vannak, akiknél a szóelicitációs tesztben a *hëgyes* szó magánhangzóinak F1 értékei számottevően eltérnek a várt irányban (tehát akik az első magánhangzót a mérések alapján zártabbban ejtették a másodiknál), amint ezt a 3. ábra megmutatja. Mindketten *ë*-ző vidékről vándoroltak Budapestre: a 7314-es adatközlő 26 éves koráig Orosházán, a 7330-as pedig 19 éves koráig Komárom megyében élt.

8. táblázat

A *hëgyes* szó magánhangzói a 7314-es és 7330-as adatközlők szóelicitációs feladatában

Adatközlő	5850 <i>hë</i> - F1	5850 <i>hë</i> - F2	5850 <i>-gyes</i> F1	5850 <i>-gyes</i> F2
7314 (nő)	589	2394	684	2180
7330 (ffi)	564	2385	693	2257

Megjegyzendő, hogy azoknál, akik nem különböztetik meg a két *e*-féleséget, az első szótagban – a hangsúlyos helyzetre jellemző markánsabb ejtés miatt – a második szótagbelinél többé-kevésbé magasabb F1 értékek jellemzők. A mért adatok alapján tehát a többi adatközlőről nem mondhatjuk, hogy a *hëgyes* szó első magánhangzóját a másodiknál zártabbban ejtette volna.

7. Kontextuális stílusok, produkció és percepció. – A kontextuális stílusok esetleges hatását megvizsgálendő, megmértük a „különböző jelentésűek” választ adó 14 adatközlő interjúbeli 5–5 *lehet* tokenjének magánhangzóit, valamint megmértük mind az 50 adatközlő 1740-es itemszámú minimális párját (*lehet* – *lehetett*), a 2490-es itemszámú szólistás adatát (*erdőben, lehet, adja, bonts fel, stress*), és a 3480-as itemszámú lassú olvasásbeli *lehet*-jeit. A 9. táblázatban és a 3. ábra diagramján e 14 adatközlő F1 különbségei láthatók, a szóelicitációs értékekkel együtt. A labovi audiomonitors hipotézisnek megfelelően a beszédet kísérő önmegfigyelés nagysága szerint azt vártuk, hogy a minimális párokban (a legformálisabb, legválasztékosabb beszédstílusban) lesz a legritkább a vernakuláris változat használata és az irányított beszélgetésekben (az interjúkban, tehát a legfesztelenebb stílusban) lesz a leggyakoribb.

9. táblázat

F1 különbségek a *lehet* magánhangzói között négy stílusban
és a *hëgyes* magánhangzói között szölicitációban

Adatközlők	1740 minimális pár	2490 szólista	3480 lassú olvasás	Elicitáció: <i>hëgyes/ës</i>	Interjú
103	-12	5	81	73	-42
105	-12	0	21	16	-8
125	-49	0	-102	193	34
202	137	24	94	7	26
203	-24	0	74	-31	46
204	13	0	-21	127	-4
206	-100	0	-2	-7	2
213	13	126	53	-32	-23
303	-37	-27	19	0	..
314	0	0	-1	-95	19
330	-13	-42	-51	-129	4
408	-74	0	-147	18	-10
505	12	40	1	24	7
514	-124	-53	-13	24	-30
411	0	-121	-26	-31	-95

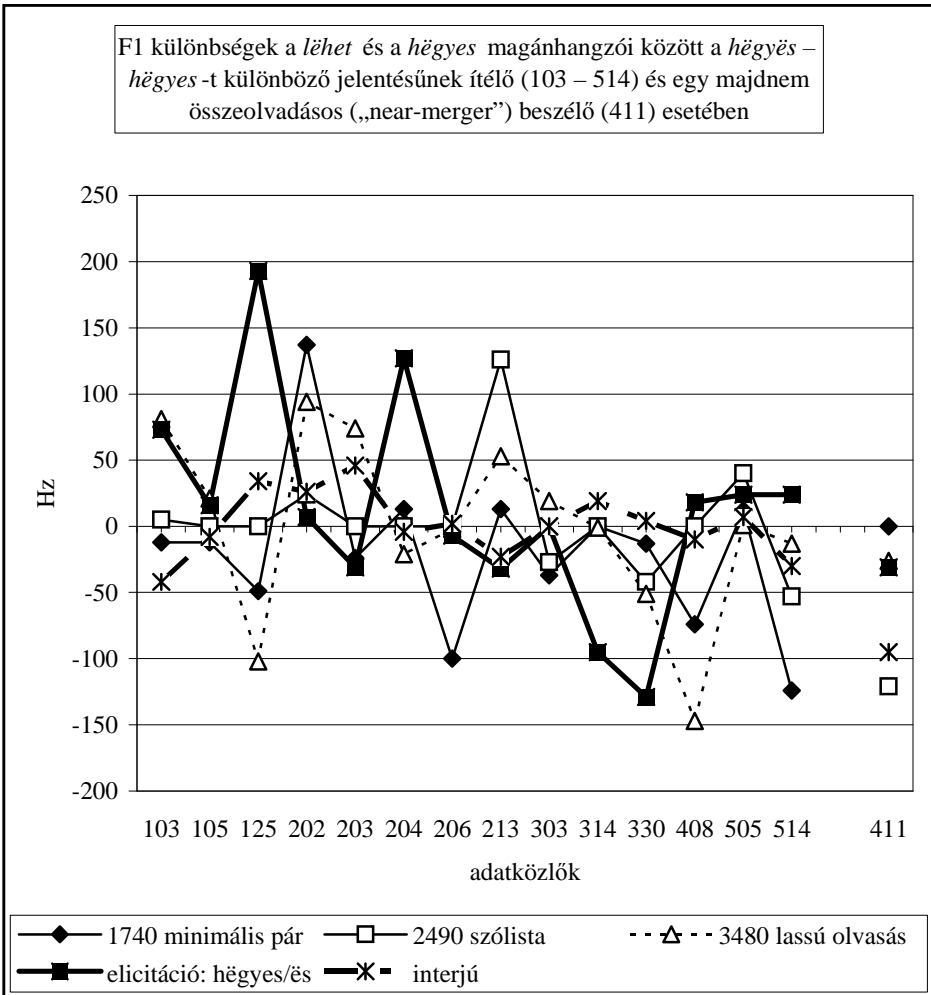
A – értékek várt irányú, a + értékek nem várt irányú eltérést jelölnek. Az interjú adatok 5 token átlagait mutatják, a másik négy stílusban 1-1 adat szerepel. A 9. táblázatban és a 3. ábrán (a főszövegben viszont nem) az adatközlők azonosító számaiból az első számjegyet (7) elhagytuk. 14-en a *hëgyës* – *hëgyes* szópair tagjait különböző jelentésűnek ítélték, a 411-es adatközlő azonban „azonos jelentésűek” választ adott.

Az adatok nem igazolják várakozásainkat, vagyis nem azt látjuk, hogy mennél informálisabb a beszéd, annál inkább vernakuláris (itt most: *ë-zö*).⁸ Az adatok „kaotikussága” részben abból is következik, hogy az interjú-stílusban adatközlőnként 5 adatot átlagoltunk, a másik négy stílusban azonban csak 1-1 adatot elemezhetünk.

Ugyanakkor elég jól látszik, hogy a budapestiek (pl. 7105, bizonyos fokig a 7213 és 7408) és a nem *ë-zö* területről bevándorlók (pl. 7303, ő nyírségi) stílusbeli eltérései limitáltak az *ë-zö* területről bevándorlókéihoz képest, pl. 7125, 7314, 7330. A 7206-os Körmenden fölnőtt adatközlő a minimális pár első szavában 100 Hz várt irányú különbséggel ejtette a magánhangzókat, viszont a többi stílusban azonos magánhangzókat ejtett.

⁸ G. VARGA (1968: 29) azt találta, hogy „Folyamatos beszédben 5,29%-kal magasabb arányban jelentkezett a zárt *ë*, mint a kikérdezés útján nyert egyszavas feleletekben”. BÁRCZI (1943: 18) egyik informális megfigyelése is a labovi audiomonitros hipotézist támasztja alá: „egy somogyi születésű, paraszti származású, ma középosztálybeli ember, ki egyébként társalgásban kifogástalanul, legfőljebb kissé kevésbé zártan ejti magával hozott *ë*-it, mikor nagyobb nyilvánosság előtt előadást tart, lépten-nyomon *e*-t ejt az *ë*-k helyett, emfatikusabb használatban pedig mindig”.

3. ábra

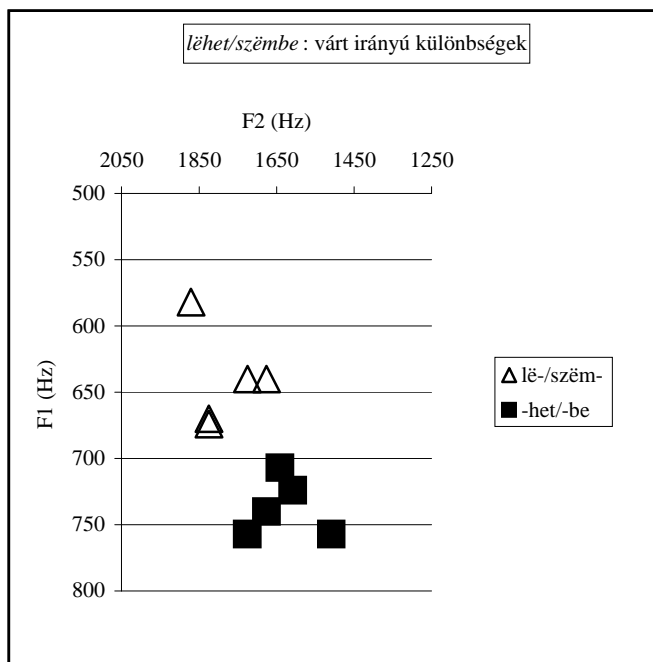
Figyelemre méltó a 7411-es adatközlő, akinek szólistás és interjú adatai, különösen az utóbbiak, *ë*-zű beszélőre utalnak, ő azonban kispesti. Produkál egy különbséget, amint ezt a 9. és a 10. táblázat, valamint a 3. és 4. ábra mutatja, de „azonosnak” jelölte a szavakat az „Azonos vagy különböző?” tesztben. Ilyen beszélőket a „majdnem összeolvadásos” (angolul: „near-merger”, lásd pl. LABOV 1994) helyzetekben lehet találni (vö. még KONTRA 1993). Ugyanílyen beszélő a fentebb (az 5. pontban) említett 7511-es adatközlő is.

10. táblázat

A 7411-es kispesti adatközlő első és második szótagi magánhangzói a *lèhet* és a *szèmbe* szavakban, irányított beszélgetésben⁹

Adatközlő	„lè-/szèm- F1”	„lè-/szèm- F2”	„-het/-be F1”	„-het/-be F2”
7411	670	1825	724	1608
7411	640	1725	757	1508
7411	582	1871	707	1641
7411	640	1676	740	1676
7411	674	1825	757	1725

4. ábra

Amint LABOV és mtsai (1991: 37) írják, a kategorikus nyelvészetben azt várják, hogy a 11. táblázat a és d celláiban legyenek a beszélők: vagyis hogy a produkció és a jelentés-azonosságra vonatkozó ítélet (percepció) egyforma legyen (azonos – azonos, vagy különböző – különböző). Azt sem nehéz elképzelni, hogy bizonyos beszélők a c cellába kerülhetnek (a helyesírás azt a látszatot keltheti, hogy két egyformán hangzó szó valójában különbözően hangzik, pl. angol *latter* és *ladder*). De mindig azt feltételezték, hogy a b cellába nem kerül senki, nincs olyan ember, aki produkál egy különbséget, de nem tulajdonít neki jelentésbeli eltérést.

⁹ Ennek az adatközlőnek az irányított beszélgetéseiben a *lèhet* 5-nél kevesebbszer fordult elő, ezért megmértük a *szèmbe* néhány előfordulását is.

11. táblázat

A minimálpár-teszt eredményeinek négy lehetősége
(LABOV 1994: 354)

		BESZÉD	
		azonos	különböző
PERCEPCIÓ	azonos	a	b
	különböző	c	d

A kispesti 7411-es adatközlőnk és a korábban említett 7511-es láthatóan a b cellába kerülnek. Ők egy átfogó vizsgálatban, ha az valóban feltárná az *e* és az *ë* összeolvadásának folyamatát Budapesten (vö. G. VARGA 1968: 32–3), „jogosan” kerülhetnének a b cellába, mert a folyamatban levő összeolvadásokban a b és a c cellákban is vannak beszélők (l. LABOV 1994: 354–6).

A címben olvasható kérdés valószínűleg túl kategorikus. Mindenesetre azt remélhetőleg bemutattuk, hogy a zárt *ë* budapesti használatára, meglétére vonatkozó kérdések megválaszolásához elengedhetetlen a beszélőket jellemző független változók (életkor, nem, a nyelvi szocializáció színhelye stb.) következetes vizsgálata, a percepció és a produkció külön-külön és együttes vizsgálata, és a megfelelő mintavétel. A BUSZI-2-ben a beszélők kvótamintáját használtuk, ami a teljes populációra (a budapesti lakosságra) vonatkozó általánosítások megfogalmazását nem teszi lehetővé, de a társadalmi különbségek meglétét megmutatja. A reprezentatív mintás BUSZI-3 és BUSZI-4 adatok azonban föltehetőleg ez utóbbi problémát is ki fogják küszöbölni.

A hivatkozott irodalom

- BÁRCZI GÉZA 1943. Jegyzetek a budapesti népnyelvről. Különlenyomat a Magyar Népnyelv 4. kötetéből. Magyar Népnyelvkutató Intézet, Debrecen.
- BLÁGA SZABOLCS – HATTYÁR HELGA 2006. A BUSZI-2 véglegesített itemlistája. Kézirat. MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Osztály, Bp.
- CHAMBERS, J. K. 2003. Sociolinguistic Theory: Linguistic Variation and its Social Significance. Second edition. Blackwell, Oxford.
- ELEKFI LÁSZLÓ 1966. Köznyelvi kiejtésünk és az Értelmező Szótár. In: ORSZÁGH LÁSZLÓ szerk., Szótártani tanulmányok. Tankönyvkiadó, Bp. 227–78.
- GÓSY MÁRIA 1983. Kísérlet nyelvjárási beszédhangok műszeres elemzésére. Magyar Fonetikai Füzetek 12: 54–66.
- G. VARGA GYÖRGYI 1968. Alakváltozatok a budapesti köznyelvben. Akadémiai Kiadó, Bp.
- KONTRA MIKLÓS 1987. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú – második változat. Kézirat. 1987. július 5. MTA Nyelvtudományi Intézet, Élőnyelvi Kutatócsoport, Bp.
- KONTRA, MIKLÓS 1993. The messy phonology of Hungarians in South Bend: A contribution to the study of near-mergers. Language Variation and Change 5: 225–31.
- LABOV, WILLIAM 1994. Principles of Linguistic Change, Volume 1: Internal Factors. Blackwell, Oxford.
- LABOV, WILLIAM – KAREN, MARK – MILLER, COREY 1991. Near-mergers and the suspension of phonemic contrasts. Language Variation and Change 3: 33–74.
- MNyHk. = HAJDÚ MIHÁLY és mtsai. 2005–2008. Magyar Nyelvjárási Hangoskönyv 1–7. CD-ROM. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Bp.

VÁRADI TAMÁS 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: KIEFER FERENC–SIPTÁR PÉTER szerk., A magyar nyelv kézikönyve. Akadémiai Kiadó, Bp. 339–59.

HATTYÁR HELGA – KONTRA MIKLÓS – VARGHA FRUZZSINA SÁRA